

e.અસ્મિતા

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું મુખપત્ર

સંપાદક : પંચમ શુક્લ

અંક : 14

01 ઑગસ્ટ 2020

અજાણ અસ્તિત્વ

• ભરત શાહ

હું એને "ચેમો" કહેતો.

એ મને "નોના શેઠ".

"મ્હા'ત્મા ગોધરે આયા'તા તારે તારો જનમ, એમ મારા ડોહા કે'તા" એ એના પિતાની રૂડી યાદ. બાકીની બધી ભૂંડી.

માને મારજૂડ કરતા બાપને માથે પથરો ઝીકી ખેરડી નદીને પેલે પારથી અમારી વાડીમાં લાગી આવેલો.

બાર વર્ષની ઉંમરે, દિવસે દા'ડિયું ને રાતે "રોમ રોમ" રટતાં વાડીનું રખેવાળું કરતાં એના જીવનની શરૂઆત થઈ હતી.

ગુસ્સામાં મારા બાપુજી એને કોઈક વાર "કમીના, કોળીની જાતના" કહેતા તેથી એ પોતાની જાતને કોળી સમજતો.

કૂકડો એની સવાર પાડતો. સૂરજના તાપમાં પડતો પોતાનો પડછાયો એને સમય કહેતો. માળામાં પાછાં વળતાં પંખી એને સાંજનાં એંધાણ દેતાં અને બુડતે સૂરજે એ ચૂલો સળગાવતો.

અડધી પોતડી ને કોક વાર માથે ફાળિયા સિવાય કાળા ડીબાંગ શરીર પર બીજું કોઈ વસ્ત્ર નહીં. બીડી કે હુકકો પીએ ત્યારે જ ખબર પડે કે અંધારામાં એ ક્યા ઊભો કે બેઠો છે.

શરીર પર ચરબીનો એક ઑંશ નહીં. બસ હાડકાંનું માળખું. જીવવાનું દ્રઢ મનોબળ જ એને પાવડા- કૂહાડી ઊંચકાવે ને હળ ચલાવડાવે.

વાર તહેવાર કે મહિના માસની એને અટકળ, પણ મોસમની તો પૂરી લાળ.

ખેરડી નદી ચોમાસે ઉભરાય નહીં તો જીવે ઉચાટ અને પાકમાં જીવાત પડે કે જનાવર પેસે તો ય એને સંતાપ.

મોટા શેઠ એના બાપ અને ઘરતી એની માવડી સમાન.

રુખલી એની બાઈડી.

બરડે સોળ ને સૂજેલી આંખો લઈ એના ઘણીને મે'લી દા'ડીયે આવેલી. પછી વાડીએ જ રહી ગયેલી.

બેઉ સંગાથે બીડી પીવે.

વરસે બે વરસે છોરું જણે!

બે ચાર વરસ સુધી છોકરાં નાગા ફરે.

જીવી જાય તે ઢોર ચારે ને દસ બાર વરસે મજૂરીએ લાગી જાય. બાપુજી દાણા આપે, રહેવાનું ખોરડું અને ઊતરેલાં કપડાં આપે.

વાર તહેવારે કે ટાણે રોકડા પૈસા ય લઈ જાય.

પૈસા ગણતાં આવડે પણ હિસાબ કરતાં ન આવડે.

છોરો પંદર વરસનો થયેલો એ પહેલાં તો લાડી લઈ આવેલો.

લગન માટે લીધેલા પૈસાનું વ્યાજ આપવા એ ય ચક્કીએ ચડી ગયેલો. "ઘેમલા"ના નામે બધા એને ઓળખે.

એના બાપની જેમ એનું ય કોઈ સાચું નામ ન જાણે.

અટકનો તો સવાલ જ નહીં.

એમની ઓળખાણ એમનો અંગૂઠો!

બીડીઓએ ચેમાનાં ફેફસાં ભરખ્યાં.

ભૂવા બોલાવ્યા. ઘર ગામઠી ઈલાજ કરાવ્યા.

આખી જિંદગી અમારી વાડીમાં ગુજારી ત્યાં જ ગુજારી ગયો.

અંત સુધી એનું ખરું નામ જણાવ્યા વગર!

અને મારું નામ જાણ્યા વગર!

નદીની પેલી પાર પડતર જમીનમાં એને અગ્નિદાહ દેવાયો.

એણે જ સીંચેલા અને ઊગાડેલા પીળા ગલગોટાનો હાર પહેરાવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં અધિકારીઓની તાજેતરની એક 'વર્ચુઅલ' બેઠકની ઝાંખી. [છવિ - પંચમ શુક્લ]

જરા અંધાર નાબૂદીનો, દસ્તાવેજ લઈ આવ્યો અરે! લો આગિયો, સૂરજથી થોડું તેજ લઈ આવ્યો

• નંદિની ત્રિવેદી

મૂડ આજકાલ ગઝલનો જામ્યો છે. ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ ગઝલોએ શ્રાવણની વરસાદી રાતોએ મન પર પકડ જમાવી છે. પરિશુદ્ધ પ્રેમથી છલોછલ પ્રિયતમને મળવા માટે આતુર અલિસારિકા એ ગઝલ છે. પ્રણય ત્રિકોણનું ત્રીજું પાત્ર પણ કદાચ ગઝલ છે. ખાલીપો, વિરહ, આંસુ અને પ્રેમની નજાકત એ ગઝલનાં મૂળ તત્ત્વ અને સત્ત્વ છે. ગઝલ એ સાહિત્યનો રોમાંચક અને જાદુઈ પ્રકાર છે. ગઝલ સ્વરૂપમાં ત્રણ રંગનો પ્રભાવ છે. પ્રણયનો ગુલાબી રંગ, વિરહનો શ્વેત અને વૈરાગ્યનો ભગવો રંગ. ગઝલનું અનુભૂતિવિશ્વ મહદંશે પ્રેમ અને ફિલસૂફીના બે કાંઠા વચ્ચે વહે છે. શૂન્ય પાલનપુરીની ગઝલ બે અઠવાડિયા પહેલાં જ આપણે માણી. આજે શોભિત દેસાઈની ગઝલો મનમાં રમ્યા કરે છે. મુશાયરાઓની શાન ગણાય એવા શાયર શોભિત દેસાઈના એક ગુણથી કોઈએ પણ પ્રભાવિત થવું પડે, એ ગુણ છે આસમાનને આંબે એવી ગઝલ પ્રીતિ અને એ ગઝલપ્રેમને કારણે યાદ રહી જતા હજારો શેર-ઓ-શાયરી. ઉર્દૂના ગાલિબથી માંડીને ગુજરાતીના ‘ગની’ સહિતના અનેક શાયરોને એમણે કંઠસ્થ અને મંચસ્થ કર્યા છે. રંગમંચ પર ખીલતાં જેમણે આ રંગ નગરના રસિયા નાગરને જોયા છે એ સૌ મારી આ વાતના સાક્ષી છે.

પરંતુ એમની સક્ષમ ગઝલો પ્રમાણમાં ઓછી ગવાઈ છે. તેથી ‘પ્રચલિત’ અર્થમાં ‘લોકલોગ્ય’ પણ ઓછી. યાદ કરવું પડે કે શોભિત દેસાઈની ગેય ગઝલ કઈ છે! જો કે, મને તો યાદ આવી ત્યારે બે-ત્રણ એવી અદ્ભુત ગઝલો યાદ આવી કે કઈ ગઝલ વિશે લખવું એ મૂંઝવણ થઈ. શોભિતભાઈને ફોન કરીને પહેલાં તો એ જ સવાલ પૂછ્યો કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તમારી ઉત્તમ ગઝલો ગવાતી સંભળાઈ નથી એનું કારણ શું? એમણે જે જવાબ આપ્યો એ આપણને સૌને વિચારતા કરી મૂકે એવો છે. સવાલના જવાબરૂપે એમણે મરીઝનો એક શેર કહ્યો :

શાયર છું મારી રીતથી બોલીશ હું ગઝલ,
બુલબુલ તો હું નથી કે ફક્ત કંઠ દાદ છે.

‘હું કોઈના કંઠનો મોહતાજ નથી. ગાવા જેવી ગઝલ હું તરનુમમાં ગાઈ શકું છું. ગાયક કલાકારો કવિઓનાં ગીત-ગઝલ ગાઈને મહેફિલો ગજવે અને કવિ ઘેર બેસી મંજુરાં વગાડે. કવિઓને કોઈ રોયલ્ટી મળતી નથી. કોન્સર્ટમાં મળેલી રકમના માત્ર દસ ટકા પણ કાર્યક્રમમાં ગવાયેલાં ગીતોના કવિઓમાં વહેંચવામાં આવે તો કંઈક તો કદર થઈ કહેવાય, પરંતુ કોઈ કશું આપતું નથી. દરેક કવિની આ વ્યથા છે. એટલે મનદુઃખ કરવા કે સંગીતબદ્ધ થાય એવી ઇચ્છા રાખવાને બદલે માત્ર લખીને જ જલસા કરવા એવો અલિગમ કેળવ્યો છે. અલબત્ત, જે સંગીતકારોએ મારી ગઝલોને સુંદર શણગારી છે એ ઋણસ્વીકાર તો કરું જ છું.’

વાત સમજવા જેવી તો છે જ. આ શાસ્ત્રીય સંગીત નથી જેમાં કલાકારને માત્ર સૂર-તાલ-રાગ ગાવાનું મૂલ્ય ચૂકવાય. કાવ્યસંગીતમાં કવિનો શબ્દ સર્વોપરી ગણાય. આયોજકોએ સમજી વિચારીને કવિને આપવાની રકમ ઉમેરીને પેમેન્ટ કરવું જોઈએ. પરંતુ ખાટલે માટી ખોટ એ છે કે માતૃભાષા પ્રત્યેના પ્રેમ કે સંવર્ધન માટે થઈને કે ફક્ત મનોરંજન માટે ય ગુજરાતી ગીતોના કાર્યક્રમો મોટાભાગના આયોજકોને કરવા નથી. જે કરે એમાં કલાકારોને પીનટ્સ જેવું પેમેન્ટ મળે, એવામાં કવિને કોણ યાદ કરે! દુષ્ક્ર છે! બહાર આવવું પડે.

અલબત્ત, શોભિતભાઈના ગઝલ લેખનના આરંભકાળમાં સંગીતકારોએ એમની કેટલીક ગઝલો સ્વરબદ્ધ કરી છે જે આજે ય લોકપ્રિય છે. એમની બે ઉત્તમ ગઝલ વિશે વાત કરવી છે.

શોભિત દેસાઈ કવિ, લેખક, અભિનેતા અને સારા ગાયક. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં તથા વક્તૃત્વ સ્પર્ધાઓમાં સ્કૂલ-કોલેજમાં અનેક ઈનામો જીતી લાવતા. તોફાની પણ એટલા જ. હજુ ય. મંચ ઉપર જોયા છેને? પરંતુ કંઈક અનોખું પુરવાર કરવાનો જોશ નાનપણથી જ હતો.

‘૧૯૭૩ની આસપાસના સમયગાળામાં મારા જીવનમાં મહત્વની ઘટના બની. સંગીતકાર દિલીપ ઘોળકિયાનો પુત્ર કંદર્પ મારો મિત્ર. એક વાર દિલીપકાકાને ત્યાં ગયો ત્યાં મેં બરકત વીરાણી ‘બેફામ’નો ગઝલસંગ્રહ જોયો. એમાં મેં બે-ત્રણ ગઝલો વાંચી તો હું ચકિત થઈ ગયો.

જીવનમાં રસ નથી એની જ મસ્તી બતાવું છું.
છે એનો કૈફ કે હું ખાલી પ્યાલી ગટગટાવું છું

બધા માને છે સાગરનો કિનારો મેળવ્યો છે મેં
ને હું છું જીવન નાવ રેતીમાં ચલાવું છું ...!

આ ગઝલ વાંચીને ગઝલમાં જે જબરજસ્ત તાકાત છે એનો પરચો થયો. સ્વનું દુઃખ, સ્વની સમસ્યા, સ્વના આનંદને સર્વના બનાવી શકાય એ પાવર ગઝલમાં છે એ પ્રતીતિ થઈ. ગાયન, અભિનય, બોલવાનું અને લણવાનું ય બંધ કરીને ગઝલમાં જ જિંદગી ખપાવી દેવાનો નિર્ધાર કર્યો. અનેક કલા-કૌશલ્ય હોવા છતાં માત્ર શાયર બન્યો એનો ભરપૂર આનંદ છે. જીવનમાં જે કંઈ મળ્યું એ મારા શાયર તરીકેના અસ્તિત્વને લીધે જ મળ્યું એમ હું ગર્વપૂર્વક કહી શકું, કહે છે શોભિત દેસાઈ.

અંધાર નાબૂદીનો દસ્તાવેજ ગઝલ વિશે વાત કરતાં એ કહે છે, '૧૯૭૯માં હું યુનિયન બેંકમાં નોકરી કરતો હતો. એ વખતે એક મુશાયરાનું આયોજન કરવાનું મારે ભાગે આવ્યું. ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૭૯ના 'એક વરસાદી સાંજ' નામના મુશાયરામાં મેં એ વખતના નવા-જૂના કવિઓને ભેગા કરીને એવો યાદગાર મુશાયરો કર્યો કે ઉદયન ઠક્કર, હેમેન શાહ, પ્રફુલ પંડ્યા અને દર્શન જરીવાલા, જે આમ તો અભિનેતા પણ કવિતા સરસ લખે, એ બધા જ કવિ તરીકે ઈન્દ્રોક્ચુસ થઈ રાતોરાત લાઈમલાઈટમાં આવી ગયા. અમેરિકા સ્થિત કવિ ચંદુ (ચંદ્રકાન્ત) શાહનું પહેલવહેલું મોટામાં મોટું પબ્લિક એક્સ્પોઝર એ દિવસે. સાથે મરીઝ, સૈફ પાલનપુરી, મેહુલ, કૈલાસ પંડિત, દેવદાસ શાહ, મહેશ શાહ, દિગંત પરીખ જેવા પ્રસ્થાપિત કવિઓ તો ખરા જ. 'ના માગ એની પાસે ગજાથી વધુ જીવન, એક પળ એ એવી દેશે વિતાવી નહીં શકે ...' જેવા એકમેવ શેર દ્વારા મરીઝને પણ એ મુશાયરામાં જબરજસ્ત અપલિફ્ટમેન્ટ મળ્યું હતું. શોભિત દેસાઈનું નામ પણ કવિની નામાવલીમાં બ્રાન્ડેડ કવિ તરીકે રજિસ્ટર થઈ ગયું હતું. સંચાલક હતા શબ્દોના સ્વામી સુરેશ દલાલ. એ વખતે કોઈ એક કવિની ગઝલના રદીફ પરથી બીજા કવિઓ કવિતા રચે એવો ટ્રેન્ડ હતો. અદમની ગઝલોના રદીફ પરથી મનોજ ખંડેરિયા, શ્યામ સાધુ વગેરે ગઝલો લખતા. હરીન્દ્ર દવેની ઓફિસમાં એક વાર હું ને ઉદયન ગયા ત્યારે એમણે અદમનો એક શેર સંભળાવ્યો; 'જો કતરા થા વો હસ્તી બેચ કર દરિયા ઊઠા લાયા, જો ઝરૈ થા વો મૌકા ઢૂંઢકર સહરા ઊઠા લાયા..!' એ ઊઠા લાયા રદીફ પરથી મને ગુજરાતી ગઝલ સૂઝી, જરા અંધારનો દસ્તાવેજ લઈ આવ્યો. અનાયાસે ઉત્તમ ગઝલનું

સર્જન થયું. લખાયાનાં ૩૫ વર્ષ પછી ૨૦૧૨માં મેં એક શેર; બીજું તો શું કહું ... એમાં ઉમેચી હતો. ગઝલ એ નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એ એક જ એવું સ્વરૂપ છે જેમાં ૭૦ વર્ષ પછી પણ ઉમેરો શક્ય છે. ગીતની જેમ એ બંધાયલી નથી, એટલે જ મને આ સ્વરૂપ વિશેષ આકર્ષે છે. આશિત-હેમા સાથે મેં ઘણા કાર્યક્રમો કર્યા છે. સંગીતના સ્વરોથી ગઝલને એવી સજાવે કે સાંભળીને કલેજું ચિરાઈ જાય. શુષ્ક થઈને એમને ચૂમો અરે, લાગણીનો આવો તરજૂમો અરે ... તથા અંધાર નાબૂદીનો દસ્તાવેજ એ બન્ને મારી લાજવાબ કમ્પોઝ થયેલી ગઝલો છે.'

રાગ ચંદ્રકૌંસ-જોગનો મુલાયમ સ્પર્શ ધરાવતી અંધાર નાબૂદીનો દસ્તાવેજ ગઝલમાં કેવી અદ્ભુત કલ્પના છે! આગિયો અંધાર નાબૂદીનું એગ્રીમેન્ટ લઈ આવે અને એ માટે સૂરજ પાસેથી થોડું તેજ લાવે એ વાત જ રોચક છે! એમાં ય મોરપીછની હળવાશ જેવા ચંદ્રકૌંસના સ્વરો રૂંવાડાં ખડાં કરી દે છે. આગિયાનું તેજ અંધકાર દૂર કરવા પૂરતું હોય છે. આવા જ કોઈક તેજની ઝંખનામાં શાયર આગળના શેરોમાં અજવાળું પૂરતા જાય છે.

આ ગઝલના સંગીતકાર આશિત દેસાઈ કહે છે, 'અંધાર નાબૂદીનો દસ્તાવેજ...માં ગઝલિયત સાંગોપાંગ બહાર આવે છે. મને અને હેમાને અત્યંત પ્રિય એવી આ ગઝલ છે. સિતેરના દાયકામાં શોભિત અમારે ઘરે ઘણી વાર આવતો. પછી તો શેર-ઓ-શાયરીનો જે દૌર ચાલે. સાચું પૂછો તો ગુજરાતી ગઝલ વિશ્વનો અમને પરિચય કરાવનાર શોભિત જ. એને બેફામ, મરીઝ, શૂન્ય, ગની દહીવાલા, અમૃત ઘાયલ એ બધાની ગઝલો કંઠસ્થ હોય. એ વખતે તો એ પચીસેક વર્ષનો હશે પણ એની ગઝલો ખાસ્સી પરિપક્વ હતી. એના શેરમાં તિખારો જોવા મળતો. 'અરે' શબ્દ એવી રીતે ઉચ્ચારે કે સંગીતમાં પણ તમારે 'અરે' શબ્દ એ જ રીતે વ્યક્ત કરવો પડે. એ લાઈવ એન્સાઈક્લોપીડિયા છે. એના પઠન સાથે મારામાં કમ્પોઝિશનની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ જતી. દસ્તાવેજ જેવા નોન મ્યુઝિકલ શબ્દ ગઝલમાં લઈ આવીને શબ્દરમત ખેલવામાં એ માહેર છે. એમની ગઝલોમાં શબ્દોનો આડંબર નહીં પણ ઊંડાણ છે. અમે બન્ને ઋણી છીએ કે શોભિતે અમારી સમક્ષ ઉચ્ચ ગુજરાતી ગઝલો ઉઘાડી આપી. રાગના માળખાને ધ્યાનમાં રાખીને હું ક્યારે ય ગીત કમ્પોઝ નથી કરતો પણ સ્વરબદ્ધ કરતી વખતે આપોઆપ રાગ નીખરી ઊઠે ત્યારે મજા આવે.'

શોભિત દેસાઈની બીજી ગઝલ રૂપ કૈફી હતું વિશે હવે વાત કરીએ. કોઈને પહેલી વખત જુઓ અને એ વ્યક્તિની એક

ઝલક તમને દુનિયા ભુલાવી દે એને કહેવાય પહેલી નજરનો પ્રેમ. પહેલી જ નજરમાં આખા જીવનનું પ્લાનિંગ દિમાગમાં આવી જાય એ પ્રક્રિયા ધરાવતી ગઝલ છે, રૂપ કૈફી હતું આંખ ઘેલી હતી. પહેલી મુલાકાતમાં આકર્ષણ, ઉચાટ, મૌન, રોમાંચ, રીસામણાં, ઉદ્વેગ, સ્પર્શ જેવી એક પછી એક ઘટના બનતી જાય એ ગઝલના શેર રૂપે એમાં અવતરી છે.

‘કૈલાસ એક વાર મને પંકજ અને મનહર ઉદાસ પાસે લઈ ગયો અને આ બે સરસ મિત્રોની ઓળખાણ થઈ. મનહરભાઈએ પણ મારી ગઝલો સુંદર કમ્પોઝ કરી છે, પરંતુ રૂપ કૈફી હતું ગઝલ જુદી જ રીતે રચાઈ હતી. પંકજ ઉદાસની ઉર્દૂ-હિન્દી ગઝલો એ વખતે એટલી લોકપ્રિય હતી કે હિન્દી ફિલ્મ ઈન્ડસ્ટ્રીના સંગીતને એમણે બાનમાં લઈ લીધું હતું. પંકજજીના મ્યુઝિક રૂમમાં અમે બેઠા હતા. એમણે કહ્યું કે મને રોમેન્ટિક ગઝલ જોઈએ છે, લખી આપ. પહેલો શેર મેં તરત આપી દીધો; રૂપ કૈફી હતું આંખ ઘેલી હતી, ને હથેળીમાં એની હથેળી હતી ...! એમણે તરત જ પહાડી ધૂન વગાડી અને પહેલો શેર કમ્પોઝ કરી દીધો. આગળ કંઈ સૂઝે નહીં તો બંગલા બહાર જઈને હું લટાર મારું ને આવીને બીજો શેર આપી દઉં. કૈલાસ પણ વચ્ચે ટાપસી પુરાવતો જાય. કદર કરવામાં અને દાદ આપવામાં હું દાતાર છું એટલે આ ગઝલને હું અમારા ત્રણેયનું સહિયારું સર્જન ગણું છું.’ શોલિતભાઈ કહે છે.

સ્કેજ ફોક ટ્યુન ધરાવતી આ ગીતનુમા ગઝલના ગાયક પદ્મશ્રી પંકજ ઉદાસ કહે છે, ‘મારી વ્યસ્તતાના દિવસોમાં મેં એક માત્ર ગુજરાતી આલબમ ‘રજૂઆત’ બહાર પાડ્યું હતું. શોલિત દેસાઈ અને કૈલાસ પંડિત પ્રેરિત એ આલબમમાં મરીઝની એક વિવાદાસ્પદ નઝમ સહિત અન્ય શાયરોની ગઝલો પણ મેં ગાઈ હતી. રૂપ કૈફી હતું...ના શબ્દો સરળ અને રોમેન્ટિક હોવાથી મેં એને જાણીજોઈને ગીતની જેમ જ કમ્પોઝ કરી. શબ્દોની બ્યુટી જાળવી રાખીને કમ્પોઝ કરેલી ગઝલનું આ નવું સ્વરૂપ શ્રોતાઓને ખૂબ પસંદ આવ્યું હતું.’

પંકજ ઉદાસે શોલિત દેસાઈની છૂક છૂક છોકરી ગઝલને ચાંદી જેસા રંગ હૈ તેરા જેટલી જ પોપ્યુલર કરી છે. એમાં સ્ટીમ ઍંજિનના અવાજો ઉમેરીને વધુ સહજ બનાવી છે. ‘હવા પર લખી શકાય’, ‘અંધારની બારાખડી’ ‘અરે!’ તેમ જ ‘અહમ્ ઓગાળવા આવ્યા’ નામના ગઝલ સંગ્રહ શોલિત દેસાઈએ આપ્યા છે, પરંતુ ગઝલ પરની એમની જબ્બર હથોટી જાણવી હોય અને આ બન્ને ગઝલો માણવી હોય તો ઈન્ટરનેટ પર શોધીને સાંભળી શકાશે. ગો ફોર ઈટ!

જરા અંધાર નાબૂદીનો, દસ્તાવેજ લઈ આવ્યો;
અરે! લો આગિયો, સૂરજથી થોડું તેજ લઈ આવ્યો.

‘તમે છો’ એવો ભ્રમ, ફિક્કો ન લાગે એટલા માટે,
તમારી શક્યતામાં, બસ હું થોડો ભેજ લઈ આવ્યો.

હતો મર્મર છતાં પહોળી, અનુભવતાંતાં એકલતા,
પવન જઈ રાતરાણીથી, મહેકની સેજ લઈ આવ્યો.

પ્રથમ ટપકું શું છાતીમાં, પછી તો મેઘધનુષ આખું,
તમે જે રંગ પૂર્યા લોહીમાં, હું એ જ લઈ આવ્યો.

બીજું તો શું કહું તમને હું, માયાવી હતો સંબંધ એ
એનો અંત પણ શરૂઆતની સાથે જ લઈ આવ્યો

• શાયર : શોલિત દેસાઈ • ગાયક-સંગીતકાર : આશિત દેસાઈ

સૌજન્ય : ‘લાડલી’ પૂર્તિ, “મુંબઈ સમાચાર”, 23 જુલાઈ 2020

ધન-ધાન્ય-ફૂલે લયકેલી ... મુજ માતૃભૂમિ લહેરાય

• જયંત મેઘાણી

વર્ષાભીંજી સવારે એક બંગાળી ગીતના શ્રવણમાં હું લીન થતો ગયો. ‘યુટ્યુબ’ પર જેનાં અનેક ગાન છે એ ‘આમાર જન્મભૂમિ’ના સંગમાં હતો. ગીતના લાવ અને સૂર અંતરને સ્પર્શે એમાં બંગાળી ભાષાનું અજ્ઞાન અંતરાય નહોતું, બેશક નહોતું. થોડા દિવસ પહેલાં એ ગીતનાં બે ‘વર્ઝન’ ‘ફેસબુક’ પર મૂકેલાં – એમ માનીને કે આ તો રવીન્દ્રનાથનું ગીત. એક મિત્રે જિજ્ઞાસા બતાવી : આનું ભાષાંતર? ‘આમાર જન્મભૂમિ’ એ અતિ પરિચિત ધ્રુવપંક્તિએ સગડ આપ્યા કે રવીન્દ્રનાથના નહીં પણ એમના સમકાલીન કવિ દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયના આ ગીતનો અનુવાદ તો બાપુજીએ કરેલો છે : ‘સ્વપ્ન થકી સરજેલી’. અને આ દિવસો દરમિયાન આ બંગાળી ગીત ચિત્તે ને કર્ણે ઘૂંટાતું આવ્યું. એ પંક્તિઓ ગવાતી જતી હતી ને મારી દીવાલો તેના પડઘા પાડતી રહી, મને સાવ નિરાળા ભાવજગતમાં તાણતી ગઈ. રવીન્દ્રનાથ, નજરુલ, અને દ્વિજેન્દ્રલાલ, બંગાળના એ ત્રણ લાડીલા કવિઓએ લગલગ સમકાલે બંગ સંસ્કૃતિને પોતાનાં ગીતોથી તરબોળ કરી હતી. ત્રણેય ગાયકો, પોતાની રચનાઓના ઢાળના પોતે જ નિર્માતા. ત્રણેયનાં ગીતો થકી બંગાળનો એક આખો યુગ ગાન-સંપન્ન બન્યો. રવીન્દ્ર-સંગીત ઉદ્દલવ્યું, તેમ નજરુલ-ગીતિ પ્યાત બની, અને દ્વિજેન્દ્ર-ગીતિ પણ બંગ પ્રજાના કંઠની લાડીલી બની. 1905માં બંગલંગના લોકજુવાળે એક નવો મિજાજ ધારણ કર્યો. પરિણામે જે રાષ્ટ્રગાન દ્વિજેન્દ્રલાલની કલમમાંથી પ્રગટ્યાં તેમાં આ ‘આમાર જન્મભૂમિ’ અમર બન્યું. આજે એકસો વરસ પછી પણ બંગાળ અને બાંગ્લાદેશના લોકોને એનું ઘેલું છે. બંગાળી પ્રજાનું એ સંસ્કૃતિ-ગાન છે.

যুত্থ্যুভ তো তেনাং ঘালাং ‘বর্জন’ রুু করে ঙে, পলা অর্থা মূক্বা মাঠে ত্রালা গান পসং কর্থা ঙে. ঙংগাণী লাধা ন ঙালানার পলা আ গীতানা স্পরলিল্লোলনে আস্বাধী শাকশে. ঙেক গীত ঙেমোন যক্বতী ঙনে সাথীধারোং গায়েলুং ঙগাঔ মূকেলুং, আঙে ঙরীবার মূক্ব্যু ঙে. কং ঙনে লাবনী উক্কততা ঙলিবিয়ক্কিতনাং গুংলঙ কেবা গঙাঘে ঙে তেংু আ ঙেক উধাধরলা ঙে. গান ঙরধে পঠাংঘে ঙে ত্বারে গাযিকানা আমংত্রাঔ প্রেক্ষকানা ঙজার কং ঙমাং সূর পুরাঘে ঙে, ঙনে গাননা প্রালা-ঙলকতা আরোঙ-ঙবরোঙনা প্রতিঘোষ ঙে সলালাবনমাং চোমের ত্বাযী বণে ঙে তেনা রোমাংঘ তমে ঙনে লুং মাত্র ঙ্রবলাথী পলা পামীঙে ঙীঙে. ঔঘসতী পংকিত ‘ঘন ঘান্য পুষ্পলারা, আমাধের ঙেধ বসুংঘরা’ – গুজরাতী ঙনুবাধমাং ‘ঘন-ঘান্য-ঙুলে লযকেলী ... মূজ মাতুলুমি লধেরাঘ’ – ঙেনা গুংজন কলো লরীনে মারো ঙে বর্ষালাীনো ঙিবস স্নিগ্ঘ ঙন্যো. স্যুযোগ তো কেবো রযাযো : ঙে ঙ ঙিবসে, 19 ঙুলাধঙে, ঙ্বিঙে-ঙ-ঙংযংতী ঙতী!

ঙেমোন যক্বতী : https://www.facebook.com/gangoppo01/videos/2713265328997497/UzpfSTExNDc1Mjc4NjE6MTAyMji1MDU5ODk3NzU2NTU/?epa=SEARCH_BOX

ঙীঙ ঙেক রেকর্ডীংমাং লারত ঙনে ঙাংলাধেশানাং ঙুংধা গাযকো সধিয়ারা সূরনো সंपুট রযে ঙে : <https://www.youtube.com/watch?v=15iU7TWALRw&list=RD15iU7TWALRw&index=1>

ত্রীঙমাং সোর-ঙ সৌম্যঙিত নামে গাযক ‘বংধে মাতরম্’নী ঔঘসতী পংকিত সাথে ‘আমার ঙন্মলুমি’নী সূরাবলিনী ঙলুত গুংঘালা করীনে প্রেক্ষকোনে ঙোলাঘে ঙে. <https://www.youtube.com/watch?v=WPWRs9hhkzc>

ঙা, আ ঙংগাণী ‘আমার ঙন্মলুমি’ ঙে ঙ মেঘালাীংু গীত ‘স্বপ্ন থকী সরঙেলী’. ত্রাঔঘ ঙংগাণী কবিঙোনী মাঙ্ক গুজরাতী কবি পলা পোতানাং গীতানা স্পর-রযনা ঙুধ করতা ঙনে গাতা, পলা আ ‘স্বপ্ন থকী সরঙেলী’ ঙেমাঔ ক্যাং য গাযুং ঙোবানা ঔল্লেঙ নথী. ঙবে ঙোঙ ঙমর লট্ গুজরাতী গীতমাং পলা স্পর সীংঘে ঙেবী আশালারী কল্পনা স্কুরে ঙে. ঙ্বিঙে-ঙলাল বিধে ঙেক লেপ ঘালাং বরস পঠেলাং ঙবেরংধ মেঘালাীঙে লপেলা : ‘রাঙ্গাননো গাযক’. ঙে ঙিঙাসুঙো মাঠে ঙংঘস্ঘ ঙে. (‘পরিভ্রমলা’ : নবসংস্করলা, ঙংস 2, পা. 27-58.)

গুজরাতী ঙনুবাধ :

স্বপ্ন থকী সরঙেলী

ঘন-ঘান্য-ঙুলে লযকেলী

ঙা বসুধানা পটমাংঘ,

ঙো স্বপ্ন থকী সরঙেলী

মূজ ঙন্মলুমি লধেরাঘ:

নবঙংস ঘরা পর লমো – নথী আ লোম সমোবস ঙোঙ:

সঙু ঙেশ তলাী মধারালাী মূজ মালাুমি তুল্যে ঙো ঙঙেঘ.

কঙো ক্যাং ঙীঙে ঙীঠেলাং

ঙা মেঘ তলাী ঙালাশা?

– আ নলমংসলনী ঙান্তি?

– আ বীঙ তলাা ঙজবাস?

ঙর্থা পংঘী তলাা স্পর সুলী পোঙবুং, সুলী ঙগাবুং ঙেঘ,

সঙু ঙেশ তলাী মধারালাী মূজ মালাুমি তুল্যে ঙো ঙঙেঘ.

কঙো ক্যাং ঙীঙে ঙীঠেলাং

নধীঙোনাং নির্মল ব্ধেলা?

– আ পলাঙো ঙুম্মসধেরা?

– আ ঙরিযালাং মেধান?

লরযক ঙেতর পর লধর লধ-ন্তা পবন ঙন্য ক্যাং ঙেঘ,

সঙু ঙেশ তলাী মধারালাী মূজ মালাুমি তুল্যে ঙো ঙঙেঘ.

ঙর্থা তরুতরুঙে ঙুল ঙীংঘে,

বন বন পংঘীঙাং গায;

ঙর্থা মধুकर মধলর গুংঙে

পুংঙে পুংঙে লধেরাঘ:

মধু পী পুষ্পো পর ঙণী পোঙতা ঙন্য ক্যাং ঙে ঙেঘ?

সঙু ঙেশ তলাী মধারালাী মূজ মালাুমি তুল্যে ঙো ঙঙেঘ.

তুজ সম নথী ক্যাংঘ ঙগতমাং

প্রিযঙননা আ বিঘ প্রেম;

তুজ যরলা ঙাংপী হ্ধঘমাং

ঙ্রববানী ঙরধম নেম:

লুং ঙনম ঙনম ঙর্থা মরুং-ঙবতরুং – মুক্কিত ঙন্য ক্যাং ঙেঘ?

সঙু ঙেশ তলাী মধারালাী মূজ মালাুমি তুল্যে ঙো ঙঙেঘ.

কবি ঙ্বিঙে-ঙলাল রায়ংু মূল ঙাংলা ঙাব্য, ঙাংলা লিপমাং প্রস্তুত :

ধনধান্য পুষ্প ভরা আমাদের ঙই বসুক্রা

তাংহার মাঝে আছে দেশ ঙক সকল দেশের সেরা

ঔ সে স্বপ্ন দিয়ে তৈরি সে দেশ স্মৃতি দিয়ে ঘেরা

ঙমন দেশটি কোথাঔ ঙুঁজে পাবে নাকো তুমি

ঔ সে সকল দেশের রাণী সে যে আমার ঙন্মভূমি

সে যে আমার ঙন্মভূমি, সে যে আমার ঙন্মভূমি।

চন্দ্র সূর্য গ্রহতারা,

কোথায় ঔজল ঙমন ধারা

কোথায় ঙমন খেলে তড়িৎ ঙমন কালো মেঘে

তাংর পাথির ঙাকে ঘুমিয়ে ঔঠি পাথির ঙাকে ঙেগে।

ঙত স্নিঙ্ক নদী কাংহার,

কোথায় ঙমন ধুম পাংহাড

কোথায় ঙমন হরিত স্ক্ৰেব আকাশ তলে মেশে

ঙমন ধানের ঔপর চেউ খেলে যায়

বাংতাস কাংহার দেশে।

পুষ্পে পুষ্পে ভরা সাংথি কুঞ্জে কুঞ্জে গাংহে পাংথি

গুঞ্জরিয়া আসে ঙলি পুঞ্জে পুঞ্জে ধেয়ে

তাংরা ফুলের ঔপর ঘুমিয়ে পড়ে ফুলের মধু খেয়ে।

ভায়ের মাংয়ের ঙত স্লেহ,

কোথায় গেলে পাবে কেহ

ঔমা তোংমার চরণ দুটি বস্কে আমাংর ধরি

আমাংর ঙই দেশেতে ঙন্ম যেন ঙই দেশেতে মরি।

યુગપ્રવર્તક સુરેશ જોષી

• સુમન શાહ

પ્રિય વિપુલભાઈ, પંચમભાઈ, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના અન્ય પદાધિકારીઓ અને આ વાર્તાલાપમાં જોડાયેલા યુનાઈટેડ કિંગડમ તેમ જ ગુજરાતના સૌ સુરેશ જોષી-સૃષ્ટિના પ્રેમી, સાહિત્યકલારસિક, દર્શક-શ્રોતાઓ : સૌને, નમસ્કાર.

સુરેશ જોષી જો હયાત હોત તો આયુષ્યનાં એમણે ૯૯ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોત. આ એમનું ૧૦૦-મું વર્ષ છે. જન્મ : ૧૯૨૧; અવસાન : ૧૯૮૬; ૬૫ વર્ષનું આયુષ્ય. આ વાર્તાલાપમાં કેટલાક સંકેતો વડે હું તમને સુરેશ-સૃષ્ટિમાં લઈ જવા માગું છું અને એમના એ શબ્દલોકનાં વિવિધ સ્મરણો સાથે આપણે એમને એક ભાવાંજલિ અપીશું.

વિપુલભાઈ, સુરેશભાઈ વિશે તમે વાર્તાલાપ કરવાનું નિમન્ત્રણ આપ્યું તેનો આનન્દ છે, પણ આ ક્ષણે મારી હાલત સારી નથી : શિંગડાંભીડ છે, ડાચ લેમા. જો હું સુરેશભાઈને સરળતાથી રજૂ કરવાનું વિચારું છું તો જમણી બાજુનું શિંગડું વાગે છે - એમ કે, સુરેશભાઈને અન્યાય કરી બેસીશ. અને મને જો જરાક પણ અઘરું કહેવાની લાલચ થાય છે તો ડાબી બાજુનું શિંગડું વાગે છે - એમ કે, સભા બોર થઈ જશે. એટલે મારે જો લઈ શકાય તો જમણું કે ડાબું એકેય શીંગડું ન વાગે, એવો વચલો રસ્તો લેવો છે.

સુરેશ-સૃષ્ટિમાં, મૌલિક અને અનૂદિત કૃતિઓની સંખ્યા ૫૮ જેટલી થવા જાય છે. એમાં ૧૪ જેટલાં સમ્પાદનો ઉમેરવાં પડે. એમાં, આટલા સાહિત્યપ્રકારો આવરી લેવાયા છે : કવિતા કથાસાહિત્ય નિબન્ધ વિવેચન આસ્વાદ અનુવાદ અને સમ્પાદન.

મોટે ભાગે હું એમની ટેક્સ્ટ્સને જ આગળ કરીશ, એ ટેક્સ્ટ્સનું ભાવપૂર્ણ વાચન કરીશ, એને વિશેનાં મારાં વિશ્લેષણો ને તારણો આપીશ, પણ બહુ નહીં. કેમ કે આ જન્મશતાબ્દી વર્ષમાં એમના શબ્દને યાદ કરીને જેટલા એમની નિકટ જઈ શકાય એટલું સારું છે. એટલો આપણો લાભ પણ છે. મને શ્રદ્ધા છે કે એથી આપણી ભાવાંજલિને આપણે વધારે પવિત્ર રાખી શકીશું.

સૌ પહેલાં, હું એમના વ્યક્તિત્વ વિશે કહું. મને એમની પાંચ ઓળખ મળી છે : ૧ : અતિ સંવેદનશીલ. ૨ : મેઘાવી ચિન્તક. ૩ : વરેશ્યસ રીડર. ૪ : ઉત્તમ અધ્યાપક, અને ૫ : સાત્વિક વિદ્રોહી, વિદ્રોહ તો એમનો સ્વભાવ હતો.

કોઈ મને પૂછે કે સાહિત્યસર્જનમાં મુખ્યત્વે સુરેશભાઈ શું હતા, તો મને લાગે છે કે મારે એક જ શબ્દ કહેવો જોઈશે કે સુરેશભાઈ સાહિત્યકલામર્મજ્ઞ હતા - connoisseur. લલિતકલાઓના જ્ઞાતા, સાહિત્યિક રસરુચિના જાણતલ, એવા નિપુણ કે કલાસૌન્દર્યનાં ભરાભરનાં તોલમોલ કરી શકે. એમની આ વ્યક્તિતાનો એમની સમગ્ર સૃષ્ટિ પર પ્રભાવ છે, એટલે લગી કે એ વ્યક્તિતા એમની સૃષ્ટિનો મૂળાધાર છે. એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે એમણે આપણા સાહિત્યકારને કલાસૌન્દર્યની દિશા દેખાડી. સાહિત્યલેખન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ

લલે છે પણ એના પાયામાં કલાદૃષ્ટિ અને સૌન્દર્યને માટેની સૂઝબૂઝ હોવાં જોઈશે. બલકે, વાચકથી સાહિત્ય તો જ અનુભવાશે; તો જ હું અહીં જીવનને એના અસલ સ્વરૂપમાં ઓળખાવી શકાશે; અને માનવજાતને તો જ સાહિત્યમાંથી કશુંક જીવનોપયોગી સાંપડશે.

એમનાં વધારે નૌધપાત્ર સર્જન-લેખનક્ષેત્રો ૬ છે : ટૂંકીવાર્તા અને નવલ, એટલે કે કથાસાહિત્ય, કવિતા, નિબન્ધ, સમીક્ષા - એટલે કે સિદ્ધાન્ત અને પ્રત્યક્ષ વિવેચના, આસ્વાદ અને અનુવાદ. હું આજે આસ્વાદ અને અનુવાદની વાત નહીં કરું કેમ કે બહુ જ સમય જાય.

કથાસાહિત્યમાં, સુરેશભાઈએ અનોખા સ્વરૂપની ટૂંકીવાર્તા સરજી અને એમનું એ સર્જનસાહસ ટૂંકીવાર્તાના ઇતિહાસમાં એક પ્રકરણ બની ગયું. પાંચ સંગ્રહો છે : ‘ગૃહપ્રવેશ’, ‘બીજી થોડીક’, ‘અપિ ચ’, ‘ન તત્ર સૂચી ભાતિ’, ‘એકદા નૈમિષારણ્ય’. એમનો એક સર્જક સંકલ્પ હતો : કહેલું કે ‘ઘટનાનો હું બને એટલો હાસ કરવા માગું છું’. એટલે કે ઘટનાને ગૌણ ગણવી અને એથી જે અવકાશ સરજાય તેમાં સર્જક સંકલ્પને આકારવો. સુરેશભાઈનો કથાસર્જન પાછળનો રસ જુદો હતો. સનસનાટીલરી ઘટનાઓથી કથાને ઉત્તેજક બનાવવાનું સહેલું છે. સુરેશભાઈ ઇચ્છતા હતા કે જે ઘટી ચૂક્યું છે ને એ પછી જે ભાવજગત પ્રગટ્યું છે તેનું નિરૂપણ કરવું મુશ્કેલ હોય છે. એ

માટે એમણે ઘટનાને ઑગાળીને ડુબાડી દેવાની, એટલે કે ઘટનાના તિરોધાનની વાત કરેલી. ટૅક્સ્ટ સાથે રાખીને એ વાર્તાઓની વાત થઈ શકે, એટલે અહીં નથી કરી શકતો.

એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ ‘ગૃહપ્રવેશ’ સૌને અઘરો પડેલો ને એક ભાઈએ લેખ કરેલો - ‘ગૃહપ્રવેશ આમ ન મળે’. જાણે ગુજરાતી સાહિત્યસમાજના એ ભાઈ રણીઘણી ન હોય ! એ લેખ ‘સંસ્કૃતિ’-ના તન્ત્રી ઉમાશંકર જોશીએ પ્રકાશિત કરેલો. કોઈએ એમ પણ કહેલું, સુરેશ જોષીએ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને મારી નાખી. સત્ય અવળું છે, એમને કારણે ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા નવપ્રાણિત થઈ છે.

કથાસાહિત્યમાં, સુરેશભાઈની લઘુનવલ જેવી બે કૃતિઓ ખૂબ નાઈપાત્ર છે : ‘છિન્નપત્ર’ અને ‘મરણોત્તર’ (1973). મનુષ્યજીવનનાં બે મહાન પરિબળો છે, પ્રેમ અને મૃત્યુ. ‘છિન્નપત્ર’ પ્રેમની કથા છે અને ‘મરણોત્તર’ મૃત્યુની. બન્ને આશરે ૧૫-૨૦ લાઈનના નાના નાના ખણ્ડોથી બની છે. ‘છિન્નપત્ર’-માં ૫૦ ખણ્ડ છે અને ‘મરણોત્તર’-માં ૪૫. એટલે એ બન્ને ચાલુ અર્થસંકેત પ્રમાણે નવલકથા નથી. કહેવું જ હોય તો કહી શકાય કે લઘુનવલ છે.

સુરેશભાઈ આપણા સાહિત્યના મોટા ટીકાકાર ખરા પણ એટલા જ મોટા આત્મપરીક્ષક અને આત્મટીકાકાર હતા. પોતે જ પોતાનું વિવેચન કરી શકતા. પોતે જ પોતાને પાસ-નપાસ જાહેર કરી શકતા. આ માણસે પોતાનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ઉપજાતિ’ જાતે જ રદ્દ જાહેર કરેલો !

આ ‘છિન્નપત્ર’ માટે એમણે કેવીક ટૅગ લગાવી છે, જાણો છો? - ‘લખવા ધારેલી નવલકથાનો મુસદ્દો’. એટલે કે એ ડ્રાફ્ટ છે. કાચી સામગ્રી. કાચી સામગ્રી જરૂર ખૂબ જ કીમતી છે. પણ એ પર કામ કરવાનું બાકી છે. એ પર નવલકથાની ઈમારત નથી રચાઈ. કથા માગે એ સ્થાપત્ય અને શિલ્પ બાકી છે.

રચનાનું શીર્ષક ‘છિન્નપત્ર’ એ કારણે છે કે અજય અને માલા આમ તો સાથે હતાં પણ હવે નથી. બન્ને છિન્ન થઈ ગયેલાં પત્રો છે. એટલે કે, ખરી પડેલાં પાંદડાં.

અહીં અજય છે, માલા અને લીલા છે. એ ત્રણેય વચ્ચેના પ્રેમની છે આ કથા. છતાં એ પ્રેમલા-પ્રેમલીની કથા નથી. અજયને બન્ને યાહે છે એટલે પ્રણય-ત્રિકોણ છે, છતાં એ ત્રિકોણ સામાન્ય નથી, અસામાન્ય છે. અજય માલાને વધારે યાહે છે - ત્રિકોણની એ રેખા ઊંચી થઈ ગયેલી છે. લીલા પણ અજયને વધારે યાહે છે - ત્રિકોણની એ રેખા પણ ઊંચી થઈ ગયેલી છે. વળી, ત્રણેયની વચ્ચેના પ્રેમનું કશું પરિણામ તો આવ્યું જ નથી. એનું કારણ દરેકનો સ્વભાવ છે. માલા પ્રેમને

સંતાડી રાખવામાં, ગુહ્ય રાખવામાં માને છે. ઘણી વાર માલા પોતાની જોડે જ વાત કરતી હોય છે. ત્યારે અજયને લાગે કે પોતે કેવળ નિમિત્તરૂપ છે. અજય એને સાંભળવા જેટલો ય સલામ નથી થઈ શકતો. એ પોતે કહે છે એમ, ખરે પ્રસંગે જ અનુપસ્થિત થઈ જવું એ એનો સ્વભાવ છે. હળવા સ્વભાવની લીલા એને જ અજયની ભૂલ ગણે છે.

અજયે કહેલું એમ એમના ‘પ્રેમને માથે છાપરું નથી, બંધ બારણાં પાછળનું વિશ્રમ્ભપૂર્વકનું એકાન્ત નથી, એનો અન્ધકાર પણ એનો પોતાનો નથી’.

સૌ મિત્રો છે. બધાં વચ્ચે મન-મેળાપ છે. છતાં બધાં વચ્ચે અન્તર છે. કેમ કે બધાંને શંકાઓ છે, દહેશતો છે. એટલે, ‘છિન્નપત્ર’-માં વ્યક્તિના પ્રેમનો વિજય ને સમાજનો પરાજય એવું સીધુંસટ પરિણામ નહીં જોવા મળે. અહીં પ્રેમ એક શક્યતા છે છતાં જાણે એક અશક્યતા પણ છે. અહીં પ્રેમ હાંસલ કરી લેવા જેવી સ્થૂળ વસ્તુ નથી, પ્રાપ્તિ નથી, પણ વ્યાપ્તિ છે. જેમ કે, અજય વિસ્તરવા માગે છે. માલાને એણે કહેલું : ‘દરેક એકાન્ત આંધળું હોય છે. અન્ધતાના અન્તહીન સમુદ્રમાં કશું મૂલ્યવાન મોતી તાગવા મેં ઝંપલાવ્યું નથી. મારા નક્કર અન્ધકારને ઓગાળવા જ મેં એમાં ડૂબકી મારી છે. મારા અન્ધકારને માંજીને એ ઝગઝગતા હીરા જેવો કરી આપશે.

ઘીરે ઘીરે રચનામાં એક ભાવજગત આકાર લે છે. એમાં પ્રેમ, આંસુ, શબ્દ, મૌન, એકાન્ત, એકલતા, ભય, શૂન્યતા, વેદના, સ્મૃતિ, પ્રાપ્તિ, વ્યાપ્તિ, વગેરે ઘણું છે. એ સઘળાથી રસાયેલું એ એક ભાવસંકુલ છે.

વિપુલભાઈ, આ રચનામાં પ્રગટેલા ત્રણ વિચારો મને ખૂબ સ્પર્શી ગયા છે:

નાયક અજય કહે છે : My love, you yield to absences, I will not return.

હે મારા પ્રેમ ! (એટલે કે માલા) તું હવે જે ઉપસ્થિત નથી તેના, અનુપસ્થિતિઓના શરણે ચાલી જા, હું હવે પાછો નથી આવવાનો. પ્રેમી પ્રિયાને આમ મુક્ત કરી દે છે. પુરવાર એમ થાય છે કે પ્રેમ કરી સ્થૂળ ચીજ નથી. એમાં સફળ થવાય તો સારી વાત છે, પણ આમ નિષ્ફળતા મળે તો એ વાતનું પણ આપું સુન્દર શમન અને સમાપન કરી શકાય છે.

પ્રેમી અને પ્રિયા ઘણી વાર ચડસાચડસી કરતાં હોય છે, અહંકાર ટકરાતા હોય. પણ અજય માલાને કહે છે : One who loves is inferior and must suffer. પણ પ્રેમ કરનારે સ્વીકારી લેવાનું છે કે પોતાનો દરજ્જો ઊતરતો છે, પોતે ગૌણ છે. એણે એ પણ સ્વીકારી લેવાનું છે કે પ્રેમમાં પોતાને વેઠવું

પડશે, સહન ઘણું કરવું પડશે. પ્રેમ આવી શરણાગતિ માગે છે, વિનમ્રતા માગે છે.

નાયિકા માલા અજયને કહે છે : પુરુષને મન નારી, એકાન્તનું ઘન છે. એ એને બહાર નથી કાઢતો. નારી અસૂર્યમ્પશ્યા છે.

રાજાઓ રાણીઓને અન્ત:પુરમાં રાખી મૂકતા, ન તો એ સૂર્યને જોઈ શકે કે ન તો સૂર્ય એમને. માલા આ વિધાન વડે સમગ્ર પુરુષ-સભ્યતા પર ભારે કટાક્ષ કરી રહી છે. અલબત્ત, રચના એ દિશામાં નથી જ જવાની; જુઓને એટલે જ અજય કહે છે : જોને, અહીં તો સમુદ્ર તારી કાયાને આલિંગે છે, પવન તારું વસ્ત્રાહરણ કરે છે ને સૂર્ય તારા અણુ અણુને ચૂમે છે.

સુરેશ જોષીએ કાવ્યો લખ્યાં છે. 'ઉપજાતિ', 'પ્રત્યંચા' 'ઘટરા' 'તથાપિ' સંગ્રહો પ્રકાશિત છે, પણ પહેલા સંગ્રહ 'ઉપજાતિ'-થી પોતાને સંતોષ નહીં થયેલો એટલે એ સંગ્રહને એમણે જાતે જ રદ કરેલો. મારા શોધગ્રન્થ 'સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી'-માં 'કવિ-વિવેચકનું કવિતા-સ્વપ્ન' કહીને મેં એમના કાવ્યસર્જનને ઓળખાવ્યું છે. મતલબ, સ્વપ્ન, જોઈએ એવું સિદ્ધ નથી થયું. એમની સૃષ્ટિમાં કવિતા ક્ષીણકાય રહી છે. કેમ કે કથાસર્જનની સરખામણીએ કાવ્યસર્જનનો વ્યાપાર તૂટક તૂટક ચાલ્યો છે. તેની સિદ્ધિ પણ નિબન્ધ અને ટૂંકીવાર્તાની સિદ્ધિની તુલનાએ અલ્પ છે. તેમ છતાં, 'એક રોમાન્ટિક કવિનું દુ:સ્વપ્ન' દીર્ઘકાવ્ય બેનમૂન છે. હું એને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનું ઘરેણું ગણું છું.

વિપુલભાઈ, એક જમાનામાં આ કાવ્યનો પાઠ સુરેશભાઈ કરતા એ જ રીતે હું કરી શકતો, પણ હાલ બરાબર નથી કરી શકતો કેમ કે કેટલાયે સમયથી એના પઠનની મને તક નથી મળી.

એક અંશ રજૂ કરું :

મૃણાલ, મૃણાલ

સાંભળે છે તું?

તને મેં જોઈ હતી એક વાર

લીલીછમ તળાવડી / ને લીલો લીલો ચાંદો

લીલી તારી કાયા ને લીલો એનો ડંખ

લાલચટ્ટક ઘા મારો / ને ભર્યું એમાં લાલચટ્ટક મધ

એને ચાખે લાલ લાલ કીડીઓની હાર

એની સંખ્યા ગણે ભૂવાની જમાત

મારી આંખે લીલો પડદો / ઢળે લીલો ચારે કોર અન્ધાર.

મૃણાલ જો ને, ચારે બાજુ ઊડી રહ્યા પવનના લીરા....

થોડીક નિબન્ધસાહિત્યની વાત કરીએ. આમ તો, નિબન્ધ શબ્દ સાંભળતાં જ આપણા માँ પર કંટાળો ઊપસી આવે, પણ કોઈ જાણકાર બોલે કે સુરેશ જોષીનો નિબન્ધ, તો એના માँ પર મલકાટભરી તાઝગી છવાઈ હોય. એનું કારણ શું? કારણ એ જ કે એમનો નિબન્ધ નિબન્ધ હોવા છતાં સર્જકતાથી રચાયો છે, રસપ્રદ છે, સુન્દર છે, લલિત છે. એમાં ક્યારેક કિંચિત્ કાવ્યત્વ છે, કંઈક કથાતત્ત્વ છે, નાટ્યત્વ પણ છે. એમની કેટલીક સુખ્યાત નિબન્ધ-રચનાઓનો તમને પરિચય કરાવું.

સાંભળો, આ એક સાત લીટીની નિબન્ધ-રચના :

ઊડતાં પંખીની પાંખમાંથી ખરતું પીછું જોયું ને એણે હવામાં, ખરતાં ખરતાં, જે અદૃશ્ય રેખાઓ આંકી, તે વડે જાણે નિરાકાર ઈશ્વરનું ચિત્ર અંકાઈ ગયું;

બોલતાં બોલતાં, બોલવાના આવેગમાં જ બોલવાનું ભૂલી જઈને આંખોને વિસ્મયથી વિસ્ફારિત કરીને જોઈ રહેલા શિશુને જોઈને ઈશ્વરના રૂપની ઝાંખી થઈ;

ગુલાબની પાંખડીઓની ગોઠવણીમાં ઈશ્વરના અંગુલિસ્પર્શનો અનુભવ થયો.

ના, આ સૃષ્ટિ મને નાસ્તિક થવા દે એમ નથી.

(ઈશ્વરનું ચિત્ર : પૃ. ૪૦)

આ વિલક્ષણ પ્રકારની આસ્તિકતા છે. કહેવાતા આસ્તિકોની શ્રદ્ધા સાથે એનો મેળ નથી. એ આસ્તિકતા નિરાળી છે.

એક આ સાંભળો :

રાતે એકઘારો વરસાદ ટપકે છે - પૃથ્વી ટચુકડી બાળા હતી, ત્યારે ભગવાન એને વાતો કહેતા હશે, તેની ધારા જેવો.

હમણાં જ પ્રગટેલી આ ફૂંપળ - હજુ તો એણે પોતાનું અંગ સુદ્ધાં પૂરું ઉકેલ્યું નથી - એના પરથી હાથ પસારીને એક પછી એક બિન્દુ સરી જાય છે, એ સાંભળીને ટચુકડી ફૂંપળ ડોકું હલાવીને હાંકારો પૂરે છે, તે હું બેઠો બેઠો સાંભળ્યા કરું છું. એ વખતે મારા મનમાં સહેજ સરખી અદેખાઈ નથી હોતી એમ કહેવાની અપ્રામાણિકતા હું નહીં વહોરી લઉં.

તાર પરથી સીધી લીટીએ ટીપાં સરે છે - જાણે હવા મણકા સેરવીને આંક શીખવા બેઠી છે.

પણે આમલીઓ આખા ઉનાળાની ધૂળ ખાઈને મેલી થયેલી પોતાની ઘટા ધોવા બેઠી છે.

વડ જટામાં ગંગા ઝીલતા હોય એવી અદાથી શિવના પાઠમાં ઊભા છે.

પગ નીચે બીજની પાંખોનો ફફડાટ સંભળાય છે.

(એકધારો વરસાદ : પૃ. ૬૪)

વર્ષાના દિવસોમાં બીજ કૂટે તે આપણે જાણીએ છીએ પણ કૂટે ત્યારે એની પાંખોનો ફફડાટ? નથી જાણતા. સાંભળવાની તો વાત જ શી !

એક આવી જ જાણીતી રચના છે, 'મધુમાલતીનું દુઃસ્વપ્ન' (૯૪ : જના). એ બાળવાર્તાની શૈલીએ કહેવાઈ છે.

મધુમાલતીની ગભરુ કળીને દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય છે. એ કહે છે : આવતી કાલે સૂરજ નહીં ઊગે. એની એ વાતમાં પવન દેડકો સાપ ઢીંગલી ઘુવડ દરિયાદાદા આગિયો વગેરે બધાં જોડાય છે.

એવું લાગે કે સુરેશ જોષી, માત્ર લાલિત્યસભર, સુન્દર અને આસ્વાદ્ય ગદ્ય સરજે છે, પણ ના, એવું નથી. એમને જીવનની કે સંસ્કૃતિ-સભ્યતાની સમીક્ષામાં કે તેની ટીકાટિપ્પણીમાં પણ એટલી જ રુચિ છે. 'નિ'-નો અર્થ છે, વિચાર. નિબન્ધ એટલે વિચારોનો એક કાળજીપૂર્વક રચેલો બન્ધ. એટલે સુરેશ-સૃષ્ટિમાં એક હળવું પણ અસરકારક ચિન્તન પણ પ્રગટે છે. 'જનાન્તિકે' અને તે પછીના સંગ્રહો ધ્યાનથી જોનારને આ હકીકતની પ્રતીતિ થશે.

જુઓ, બુદ્ધિવાદે અને વિજ્ઞાને સરજેલાં સંકટોના સંદર્ભમાં સુરેશભાઈ આધુનિક માનવ-સ્થિતિની એક વ્યાપક સ્વરૂપની સમીક્ષા કરે છે. એવો બુદ્ધિવાદ એમને સ્વીકાર્ય નથી. એમની વિચારણાના કેન્દ્રમાં માનવી છે, અને એમને ચિન્તા છે કે માનવીને માનવીથી શી રીતે બચાવી શકાય. કેટલાંક વિધાનો સાંભળો :

સંસ્કૃતિ-વિકાસમાં આખું એક ચક્ર પૂરું કર્યા બાદ માનવી પાછો આદિકાળની બર્બરતા આગળ આવીને ઊભો છે. (૨૮ : ઇદમ્)

આદિ માનવ જંગલી હતો, બર્બર હતો એમ નહિ પણ આજનાં રાષ્ટ્રસંઘ અને લોકશાહીનાં નાટકો ભજવીને જીવનારો માનવી તો ખતરનાક રીતે બર્બર છે. (૨૪ : ઇદમ્)

આખરે બુદ્ધિએ પોતે જ થોડી ગૂંચ ઊભી કરવા માંડી. પૃથક્કરણના અન્તિમે પહોંચ્યા પછી વિજ્ઞાન અનિશ્ચિતતા આગળ આવીને ઊભું. આથી વળી ભ્રાન્તિના ઉદયની આશા બંધાઈ. ધીમે ધીમે બુદ્ધિ સામેનો પ્રત્યાઘાત ઉગ્ર બનતો ગયો. (૨૦ : ઇદમ્)

એક રચનામાં (૩૪ : ઇદમ્) કહે છે : માનવીએ પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતા સામે ઝૂઝીને સ્થાપેલા વર્ચસ્વી વાત તો ગવાશે, સાથે સાથે આત્મવિનાશક યુદ્ધોની પરમ્પરા, સંહારક શસ્ત્રોની શોધ, પોતે જ ઊભા કરેલા સાર્વત્રિક ભયથી થર થર ધૂજ્યે

જવાની અવદશા અને માતા કહીને વેદકાળથી માણસ સત્યતો આવ્યો છે તે પૃથ્વીને નરી વિષમય બનાવી દઈને વ્હોરી લીધેલું આત્મવિલોપન ... આનું મહાકાવ્ય કે આની કરુણાન્તિકા કોણ લખશે?

આવાં જ રસપ્રદ વિધાનો :

લોકશાહીમાં બુદ્ધિ હાથ ઊંચો કરવા સુધી પહોંચી છે.

શાસનનો દાણ અને સત્યની આણ એ બે વચ્ચે ધ્રુવ જેટલું અન્તર પડી જાય છે ને એની વચ્ચે માનવી રહેંસાઈ જાય છે. એક બાજુથી વ્યક્તિનો લોપ ને સમષ્ટિનું હિત, તો બીજી બાજુ વિભૂતિપૂજા - આ અનિષ્ટોમાંથી માનવી ઊગરી શક્યો નથી.

કેટલાક નિબન્ધો વ્યક્તિચેતનાની ભૂમિકાએ વિસ્તર્યા છે. એક તરફ છે, વૈયક્તિક સ્તરે વિકસેલું વિશ્વ અને બીજી તરફ છે, જાગતિક સ્તરે વિકસેલું વિશ્વ. બન્ને વચ્ચે વિરોધ છે અને તેને વિશેની વેદનાનો એક આર્ત સૂર સંભળાયા કરે છે.

'ત્રણ અકસ્માત' (૪૭ : જના) નામનો એક એકદમ સરળ નિબન્ધ છે, છાપાના રીપોર્ટરની શૈલીમાં છે. સાંભળો :

બારણું બંધ કરવાનું રહી જવાથી એક માણસ ઘર છોડીને બહાર નીકળી ગયો.

બે મુદ્દા કહેવા જરૂરી છે : એક તો એ કે આ નિબન્ધોમાં સુરેશભાઈનો એક પ્રકર્ષક 'હું' અનુભવાય છે, જેનું હૃદય અતિ સંવેદનશીલ છે, જેનું ચિત્ત અત્યન્ત વિચારશીલ છે.

બીજી વાત : પહેલા સંગ્રહનું શીર્ષક 'જનાન્તિકે' રાખ્યું છે, એ સમજવા જેવું છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નટો દ્વારા થતા એક ઉચ્ચારણને જનાન્તિકે કહ્યું છે. બે પાત્રો ત્રીજા પાત્રની હાજરીમાં કાનમાં વાત કરે છે. ત્રીજું પાત્ર ન સાંભળવાનો ડાંઠ કરે છે. આ વાતને સુરેશભાઈએ પોતાની રીતે વિકસાવી છે, કહે છે :

આપણા નાનકડા હૈયામાંથી જે છલકાઈ જાય છે તેને આપણે બીજા કોઈક અનુકૂળ હૈયામાં સંઘરી રાખવા ઇચ્છીએ છીએ. આ બે હૈયાં સિવાય ત્રીજું કોઈ એ વાત જાણે નહીં, માટે આ વાત છેક કર્ણમૂળ પાસે જઈને કહીએ, ને ત્યારે કર્ણમૂળ જે રતાશ પકડે તેનો રંગ પણ પેલી વાતમાં ભળે.

એમની સમગ્ર નિબન્ધસૃષ્ટિમાં હૈયેથી છલકાતી અને અનુકૂળ હૈયામાં સંઘરાતી વાતો છે અને તેમાં કર્ણમૂળની રતાશનો રંગ પણ છે.

સમીક્ષા સંદર્ભે, એમની સૃષ્ટિમાં પ્રગટેલા કેટલાક આવિષ્કારોની નોંધ લેવી જોઈએ : એમણે રજૂ કરેલો રૂપવિચાર, એમણે ઝંખેલો ટૂંકીવાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વનો હાસ, એમણે કરેલું વિવેચનનું વિવેચન, ઘંઘાદારી તેમ જ અધ્યાપકીય વિવેચનાને વિશેની એમની સૂગ, વિશ્વસાહિત્યને માટેનો એમનો

અનુરાગ, વગેરે. જીવન વિશે સાહિત્ય આપણને જુદી જ રીતે અભિજ્ઞ બનાવે છે. સાહિત્યનું અધ્યાપન એ હેતુસર વિકસવું જોઈએ. સુરેશભાઈ તરફથી સાહિત્યના શિક્ષણની સર્વાંગી ચિંતા કરતું પુસ્તક પણ મળ્યું છે, 'વિધાવિનાશને માર્ગો'.

એમની સાહિત્યસૃષ્ટિના પ્રભાવે કરીને, મુખ્યત્વે, ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા નિબંધ અને સમીક્ષા એટલે કે સિદ્ધાન્ત તેમ જ પ્રત્યક્ષ વિવેચના બદલાયાં છે, તેમાં નવોન્મેષો પ્રગટ્યા છે, તેથી આપણું સાહિત્ય વિકસ્યું છે. પશ્ચિમના અને વિશ્વ સાહિત્યના એમણે કરેલાં આસ્વાદાત્મક લેખનો તેમ જ અનુવાદોને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યકારો વિશ્વસાહિત્યને જાણવા-માણવા લાગ્યા બલકે એ બધી વાતોને ગુજરાતીમાં મૂકવા લાગ્યા. ગુજરાતી સાહિત્યનો ક્ષિતિજ-વિસ્તાર થયો. એમના એક અત્યંત પ્રભાવક સામયિકનું નામ જ 'ક્ષિતિજ' હતું.

કોઈ સમર્થ સાહિત્યકારના કલાસર્જન અને જીવનદર્શનના પ્રભાવે કરીને સાહિત્યકલાક્ષેત્રે યુગ બદલાય છે. તેને અન્યો અનુસરે છે, નવી નવી દિશાઓ ખૂલે છે, બધું બદલાય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં, સુધારકયુગ પહિલતયુગ ગાંધીયુગ અને આ આધુનિકયુગ એ રીતે સંભવ્યા છે. સુરેશભાઈ આધુનિક યુગના પ્રવર્તક છે. હું એમને યુગપ્રવર્તક કહું છું પણ આ એક જ વાર્તાલાપ વડે હું એ હકીકતને તન્તોતન્ત નહીં વર્ણવી શકું. એ વ્યવહારુ મુશ્કેલી છે છતાં હું કેટલીક વાતો કહું જેથી એમની એ છબિની લગીર ઝાંખી થાય.

એમના પ્રદાન વિશે હું ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ જણાવું :

એક તો, સર્જક અને વિવેચક સુરેશ જોષીએ આપણા પરમ્પરાગત સાહિત્યવિચારનું નવેસરથી ઘડતર કર્યું છે. એમણે સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યને ઘરમૂળથી બદલ્યું છે. એથી એક નૂતન આધુનિક યુગનો પ્રારંભ થયેલો.

બીજું, એ નૂતન યુગને ઝીલવું અને પ્રસરાવવું હતું તે એમનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ. ઉમાશંકરે એક વાર કહેલું કે સુરેશ હશે ત્યાંલગી એમના નામે 'ક્ષિતિજ' જેવું કોઈ ને કોઈ સામયિક હશે. સુરેશભાઈના તન્ત્રીપદે એકાધિક સામયિકો પ્રગટ્યાં છે. હું માત્ર નામો ગણાવી દઉં : સુધાસંઘ પત્રિકા, ફાલ્ગુની, વાણી, મનીષા, ક્ષિતિજ, સમ્પુટ, ઊંહાપોહ, એતદ્ (હજી ચાલુ છે), 'વિશ્વમાનવ'-ના રવીન્દ્રનાથ વિશેષાંક, જપાની વાર્તા અંક, 'નવભારત' દિવાળી અંક. સાયુજ્ય, સેતુ, વગેરે. આ જંગી સાહિત્યિક-પત્રકારત્વ હતું, એ ભૂમિકાએ એમણે આપણને 'ઘરદીવડા શા ખોટા' જેવા સીમિત ખ્યાલથી છોડાવ્યા. આપણને વિશ્વસાહિત્યની ક્ષિતિજ દેખાડી. એમના 'ક્ષિતિજ' સામયિકને હું સાહિત્યિક સામયિકોના ઇતિહાસમાં આગવા

પ્રકરણનું અધિકારી ગણું છું. એ માટે વિશ્વની કૃતિઓના અનુવાદ, આસ્વાદ, સર્જકોના તેમ જ વિવેચકોના પરિચય, સિદ્ધાન્તચર્ચા જેવી પૂરક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે ઘણું છે. સુરેશભાઈએ આપણા સર્જકને, વિવેચકને તેમ જ સાહિત્યના અધ્યાપકને સંકુચિતતાથી મુક્ત કરીને વિશ્વસાહિત્યના વિહારનો માર્ગ ચીંધ્યો છે.

ત્રીજું, એમણે ઇચ્છ્યું કે સાહિત્યપદાર્થની હમેશાં ચર્ચા ચાલવી જોઈએ, પરમ્પરાઓની સમીક્ષાઓ થવી જોઈએ, જુદા જુદા વાદ જાણવા જોઈએ, વિવાદ થવા જોઈએ, પત્રચર્ચાઓ થવી જોઈએ. ઊંહ અને અપોહ ચાલુ રહેવો જોઈએ. એમના એવા જ એક બીજા સામયિકનું નામ, 'ઊંહાપોહ' હતું.

સુરેશભાઈના સર્જન અને લેખનોને પ્રતાપે આપણા સાહિત્યમાં આધુનિક યુગના મંડાણ થયાં. આધુનિકતાવાદી સંવેદનશીલતા અને દર્શન સાથે જોડાવાનું બન્યું.

જુઓ, શબ્દને પૂરો શુદ્ધ અને સર્જનાત્મક બનાવે એવા પુરુષાર્થની પહેલી વાર સ-સંકલ્પ ગવેષણા થઈ.

પહેલી વાર સાહિત્યનો યુગચેતના સાથે આન્તરિક યોગ રચાયો.

સહૃદયત્વ કેળવાય એ માટે વિશ્વ-સાહિત્યના આસ્વાદ અને અનુવાદ શરૂ થયા.

સર્જકતાને અને વિદ્વતાને નવા અર્થ મળ્યા છે. લગભગ પહેલી વાર સર્જન અને વિવેચનનું સામંજસ્ય રચાયું.

જીર્ણ પરમ્પરાનો નાશ થયો. દમ્ભ અને જૂઠાણાંને સ્થાને નિખાલસતા અને પ્રામાણિકતાનો મહિમા થયો.

એમના કેટલાક મુખ્ય વિચારોની માત્ર નોંધ લઈને આ વાતને સમેટી લઉં :

સુરેશ જોષી વિસ્મયના સર્જક હતા. કલાસર્જનમાં વિસ્મયને પરમ સત્ય ગણતા હતા. એટલે સર્જકમાં એમણે, એક શિશુમાં હોય એવી સહજતાની અપેક્ષા રાખેલી.

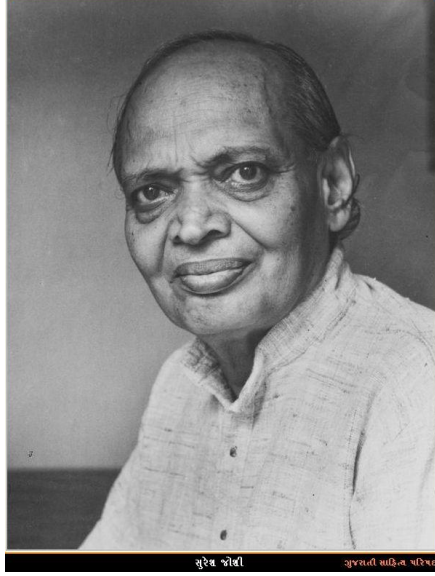
એટલે, એમની દૃઢ માન્યતા હતી કે સાહિત્યકાર દૃષ્ટા નથી, પણ સ્રષ્ટા છે. સાહિત્ય કંઈ જીવનનાં શ્રેય, આદર્શો, ઉચ્ચગ્રાહો કે માનવકલ્યાણનું સાધન નથી. સાધ્ય તો છે, કલાસૌન્દર્યનું સર્જન.

એટલે, એમનો ખાસ આગ્રહ એ હતો કે સર્જકે કન્ટેન્ટ - સામગ્રી - પર નહીં પણ ફોર્મ - રૂપનિર્મિતિ - પર ધ્યાન આપવાનું છે. જીવન છે એટલે સામગ્રી તો મળી રહેશે. પણ એને નવાં રૂપ આપવાં એ સર્જકનું કામ છે બલકે એ એનો ધર્મ છે. વિવેચકનો પણ ધર્મ છે કે એ રૂપનિર્મિતિની ચર્ચા પહેલી કરે.

આ માટે એમણે ભાષા પ્રત્યેની સભાનતા અને સર્જનમાં પ્રયોગશીલતા જેવા અનેક વાનાં રજૂ કરેલા છે. એમાં મુખ્ય વિચાર એ છે કે સાહિત્યને રેડિમેડ કે સેકન્ડહેન્ડ ચિન્તનના વાઘાથી બચાવવું અને જીવનના તળને સ્પર્શી શકે એવું કલાસૌન્દર્ય સરજીને તેને મૂલ્યવાન બનાવવું. મેં તો એમને કલ્પનનિષ્ઠ સાહિત્યકાર કહ્યા જ છે. આ સંદર્ભમાં મુખ્યત્વે એમણે સર્જનમાં કલ્પનનો આગ્રહ રાખેલો. કેમ કે કલ્પન સીધાં જ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સ્પર્શે છે ને સાહિત્યરસનો નિરાળો અનુભવ કરાવે છે.

એમના સમગ્ર સર્જનમાં આસ્વાદ્ય કલ્પનોનો મધુર વિલાસ છે. શહેર વિશેના એમના એક કાવ્યનાં આ કલ્પનો જુઓ :

આ શહેર - / સૂકી ડાળ જેવી એની શેરીઓ, / સ્વગતોક્તિ ઉચ્ચારતો આ એકાકી કુવારો, / ... ટોળાંમાં રહીને ચહેરો ભૂંસતાં માણસો, / આસ્ફાલ્ટની ચાદર ઓઢીને પોઢેલાં તૃણશિશુ / ... પદયાત્રાનો આરમ્ભ કરવા ઈચ્છતી ગાંધીજીની પ્રતિમા, / વગેરે. શહેરને માટે કહે છે - 'તકલાદી સ્વર્ગના ઝળહળાટથી

અજવાળાયેલું આ નરક -' ને પછી જણાવે છે 'આ બધાં વચ્ચે હું મૌનના પહાડ પર આરોહણ કરું છું, / ઘાકથી મારાં અસ્થિ ગાઢ ઊઠે છે / મરણનું મહિમ્નસ્તોત્ર.' કાવ્યનું શીર્ષક છે, 'મહિમ્નસ્તોત્ર'. એમનું - 'ભૂલા પડેલા રોમેન્ટિક કવિનું દુઃસ્વપ્ન' એક કલ્પન અને કલ્પન શ્રેણીઓથી રસાયેલું એક નિતાન્ત સુન્દર દીર્ઘકાવ્ય છે. હું એને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનું અણમોલ ઘરેણું ગણું છું.

નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તા વિશે પણ એમણે કેટલાક ક્રાન્તિકારી વિચારો રજૂ કરેલા :

આ માણસે વલ્પપ-માં કહેલું કે 'આપણી નવલકથાનો નાભિશ્વાસ ચાલી રહ્યો છે'. એટલે કે, ગુજરાતી નવલકથા મરવા પડી છે. આ વાતનો બહુ ઊંડાપોહ થયેલો. વિધમાન નવલકથાકારો ચીડાઈ ગયેલા. વિવેચકો ધૂંધવાઈ ગયેલા. જો કે કેટલાકને તો, નાભિશ્વાસ ચાલે છે એટલે શું ચાલે છે એનીયે ગમ નહીં પડેલી.

અમને ભણાવતા ત્યારે કહેતા - મુનશી તો એક જ નવલકથાના નવલકથાકાર છે. અમને થતું, મુનશીએ કેટલી બધી નવલકથાઓ લખી છે - ઐતિહાસિક પૌરાણિક સામાજિક; છતાં આપણા સાહેબ આમ કેમ કહે છે. એમણે

સમજાવેલું કે ભલે અનેક લખી છે પણ મુનશી પાસે બીજું એક જ છે.

કહેતા, આપણા નવલકથાકારો સ્વાનુકરણમાં પાવરદા છે - એટલે કે એક-નું-એક જ લખ્યે રાખે છે. કહ્યું છે 'કથા કહેવાની કોઈ એક ઘાટી લેખકને એટલી ફાવી જાય કે નિરૂપણના નવા અખતરા અજમાવવા જ છોડી દે'. કેમ કે કથયિતવ્ય માંદલું હોય, એ એને રેઢિયાળ ચીલે ચાલી જતાં રોકે નહીં. કહેતા,

યોજકસ્ત્ર દુર્લભ: - જેમ અક્ષરમાં મન્ત્રનું સામર્થ્ય ન હોય, જેમ મૂળિયાંમાં ઔષધગુણ ન હોય, તેમ જો લેખકમાં યોજકની સર્જકતા ન હોય, તો લખવું વ્યર્થ છે.

આ આખું ઘડતર મૂળગામી હતું, રૅડિકલ. એથી આમૂલ પરિ વર્તનો થયાં. સાહિત્યિક રુચિ, વેદનશીલતા, સર્જકતા, નિભીકતા, આધુનિકતા, ઊંડાપોહ અને પ્રકાર પ્રકારની અભિનવતાથી ધમધમતા એ બે દાયકા, the late 1950s to earlier 1970s-નાં ૨૦ વર્ષ, નવપ્રસ્થાનનાં વર્ષો હતાં. એથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક જુદી જ સાહિત્યિક સંસ્કૃતિ પ્રગટેલી. સુરેશભાઈ

આ ઘટમાળના જનક હતા અને અનેક આધુનિકો અને સમકાલીનોનું પ્રીતિલાજન હતા

સુરેશભાઈને એમના આવા સાત્વિક વિદ્રોહોને કારણે જીવનભર ઘણું વેઠવું પડેલું. એક વાર અમદાવાદમાં સુરેશભાઈનો વ્યાખ્યાન-કાર્યક્રમ હતો. એના અધ્યક્ષ સમાપનમાં આવું કંઈક કહેલું : હિન્દમાં વિદેશી પુસ્તકની એક જ નકલ નથી આવતી : અધ્યક્ષનો મતલબ એમ હતો કે એમને ત્યાં પણ આવે છે; તેઓ પણ વિદેશી સાહિત્ય વાંચે છે. મેં એ બાબતે લખેલું કે ગાયો તો બધા ચરાવે છે, દોહીને દૂધ કોણ લાવી આપે છે, એનો મહિમા છે. કોઈ એમના પ્રેમીએ જ કહેલું - સુરેશ જોષીને હવે વખારે નાખો - એમ કે એને ખાળે લો.

જો કે સુરેશભાઈએ આવાં મેંણાંટોંણાંને સહજ ભાવે વધાવી લીધેલાં. મને કહેતા, સુમન, વિદ્રોહ આપણે હમેશાં જવાબદારીના ભાન સાથે કરવો અને એના પરિણામમાં જે મળે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી લેવો.

આપ સૌનો આભાર.

===

17 July 2020

'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ની [Skype માધ્યમ વાટે યોજાઈ] શનિવાર, ૦૪ જુલાઈ ૨૦૨૦ના દિવસે પહેલવહેલી વર્ચ્યુઅલ બેઠકમાં, ડૉ. સુરેશ જોશી જન્મશતાબ્દી ઉપલક્ષે, 'યુગ પ્રવર્તક સુરેશ જોશી' વિષય પર આપેલું વક્તવ્ય.